

С. В. Кульчицький

Воєнний комунізм

«ВОЄННИЙ КОМУНІЗМ» – термін, яким характеризують здійснювані більшовиками від кінця 1917 до весни 1921 соціально-економічні перетворення на підконтрольній їм території колишньої Російської імперії. Поняття «В. к.» вперше з'явилося у березні 1921, коли Ленін заявив, що тогочас. «непідготовлений» комунізм викликаний зумовленою війною госп. розрухою, хоча насправді розруха була не стільки наслідком війни, скільки результатом політики «В. к.». Відповідно до цього пояснення «В. к.» став характеризуватися як система викликаних умовами громадян. війни та іноз. інтервенції тимчас. надзвичай. заходів соц.-екон. характеру. Зважаючи на те, що громадян. війна почалася тільки з літа 1918, попередній період рад. влади в офіц. історіографії став розглядатися як самостій., хоча таким він не був. Комуніст. будівництво, яке більшовики розпочали відразу після захоплення влади, здійснювалося за програмою, оприлюдненою Леніним у квітні 1918 у ст. «Чергові завдання радянської влади». У сфері розподілу комуністи обіцяли в майбутньому матеріал. блага за потребами, однак у поточ. час рад. влада була спроможна забезпечувати лише мінімум продовольства за картками. У вироб. сфері гол. завдання рад. влади полягало у суціл. одержавленні засобів виробництва, що знайшло вираження у суто комуніст. заході – ліквідації приват. власності. При цьому усі теор. й практичні суперечності пояснювалися заявою про те, що першою фазою комунізму є соціалізм, що давало багато пропагандист. переваг.

Одержавлення промисловості проводилося у формі націоналізації, здійснити яку єдиним актом було неможливо, тому з весни 1918 почалася націоналізація галузей, а 28 червня того ж року ВЦВК видав декрет про націоналізацію усієї великої промисловості. В Україні, де комуніст. перетворення розгорнулися тільки з поч. 1919, націоналізація охопила всю велику пром-сть відразу і за своїм характером стала суцільною «атакою на капітал», внаслідок якої більшов. органи упр. не встигали перебирати керівництво підприємствами, що призводило до їх зупинки. На поч. 1921 з 10 773 підприємств, що були на держ. обліку, діяли лише 4060. Націоналізація не знищила відчуженості робочої сили від засобів виробництва, однак ліквідувала господаря-власника. Новий хазяїн в особі держ. органу не мав матеріал. інтересу, а тому був нездатним щоденно займатися конкрет. виробництвом товарів і послуг для населення. Налагодження обліку великої кількості натурал.

показників, розроблення кошторисів, планів і звітів, організація пооперацій. контролю й постійна перевірка завжди завищуваних заявок від підприємств на ресурси вимагали знач. кількості обліковців та контролерів. Оскільки виникла об'єктивна потреба у виробленні універсал. критеріїв і нормативів госп. діяльності для всіх керов. об'єктів, над одержавленими підприємствами виник і почав стрімко розростатися управлін. апарат у вигляді главків (гол. упр.) [Вищої ради народного господарства](#) (ВРНГ), центрів, трестів і кущів. В Україні (на правах філії ВРНГ) створ. Бюро з відбудови промисловості, яке до кінця 1920 мало 45 відділ. упр., главків і центрів. Ця система втілювала у життя схеми безтовар. комуніст. економіки і налагодження упр. кожним окремих підприємством з одного центру. У виробництві, організов. по-комуністичному, не можна було обійтися без трудової повинності, оскільки примусовість праці впливала з самої ідеї цілком позбавленого ринк. важелів планового господарства. Небажання робітника працювати там і тоді, де і коли це було необхідно державі, сприймалося як контррев. виступ, зокрема з'явилося поняття «дезертир трудового фронту». Для забезпечення підприємств України робочою силою 12 жовтня 1920 Раднарком УСРР прийняв постанову «Про табори примусових робіт», відповідно до якої створювалося Центр. упр. таборів, а організація їх мережі покладалася на губерн. ЧК (наприкінці жовтня 1920 в Україні організов. перші 7 трудових концтаборів).

Наступний після націоналізації промисловості, транспорту і банків крок у напрямі докорін. реорганізації вироб. відносин у дусі комуніст. доктрини Ленін визначив у Декреті Раднаркому РСФРР «Про організацію постачання населення всіма продуктами та предметами особистого споживання і домашнього господарства» від 21 листопада 1918. Цей декрет зобов'язував Наркомпрод заготовляти і розповсюджувати серед населення ті товари, які раніше вільно продавалися. Керуючись логікою декрету, заготівельники почали накладати на селян обов'язк. завдання, визначаючи їх за дворами, селами, волостями і повітами. За цих умов стала неминучою поява продрозкладки, яка в Україні запроваджена Декретом ВУЦВК «Про загальнодержавний облік та розподіл продуктів і предметів домашнього господарства» від 12 квітня 1919. Розкладка не була торг. операцією, хоча мала вигляд обміну товару на гроші: держава платила за вилучену продукцію, але платила стільки, скільки вважала за потрібне. Не була вона й податком, тому що не прив'язувалася до обсягу виробленої продукції через встановлений відсоток. Величина розкладки визначалася лише потребами держави у продовольстві та здатністю Наркомпроду і його воєнізов. підрозділів вилучати продукцію у селян. Відповідно до декрету укр. селяни повинні були здати 140 млн пудів хліба, однак до білогвардій. окупації заготівельникам вдалося зібрати тільки 8 млн пудів, оскільки селяни ігнорували вимоги Наркомпроду і чинили зброй. опір його працівникам. Після перемоги над денікін. військами 26 лютого 1920 новий закон про хлібну розкладку підписали голова РНК УСРР *Х. Раковський* і нар. комісар продовольства [М. Владимиров](#). За цим законом обсяг розкладки збільшувався до 160 млн пудів зерна. У травні 1920 затверджена розкладка на велику рогату худобу, овець,

свиней, яйця, картоплю тощо. Щоб полегшити вилучення продовольства, у квітні 1920 утвор. комнезами, за допомогою яких до кін. 1920 заготівельникам вдалося зібрати 71,5 млн пудів хліба.

15 липня 1920 Раднарком РСФРР видав Декрет «Про розрахункові операції», дія якого відразу ж поширилася на території України. Він проголошував, що всі установи, підприємства та організації, які потребують будь-яких виробів, матеріалів або продуктів, зобов'язані для їх одержання звертатися у відповідні розподіл. рад. установи. Купівля на вільному ринкові заборонялася, а розрахунки між установами та підприємствами могли здійснюватися тільки у безготівковій формі. У грудні 1920 розгорнулася безпосередня підготовка до скасування грошового обігу. Комісія на чолі з С. Струмиліним при Наркомфіні РСФРР підготувала проект заміни грошей «трудоми» (трудовими одиницями). Напередодні запланов. скасування грошей (яке так і не відбулося), 4 грудня 1920 Ленін підписав Декрет «Про безплатний відпуск продовольчих продуктів і предметів широкого споживання». Ідентич. декрет, який вступав у дію з 1 січня 1921, голова Раднаркому УСРР Х. Раковський підписав 14 грудня 1920. У ньому вказувалося, що продовольство для робітників, службовців та ін. жителів міст, які мали право на постачання з Наркомпроду, повинно виділятися безкоштовно. Ліквідація ринк. відносин – центр. пункт комуніст. доктрини – вимагала цілковитої заміни приват. власності на засоби виробництва на держ. власність. При цьому йшлося не тільки про власність буржуазії та поміщиків, а й про власність селян, кустарів, ремісників, дрібних торговців. У прийнятій весною 1919 парт. програмі підкреслювалося, що РКП(б) розглядає організацію рад. і колектив. госп-в як єдино можливий шлях до підвищення продуктивності землероб. праці (фактично йшлося про перетворення селян у найманих працівників держ. с.-г. підприємств). Наприкінці 1918 за безпосеред. участі Леніна було підготовлено Декрет Раднаркому РСФРР «Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства», за яким усі види односіб. землекористування визнавалися скороминучими і відживаючими.

Реалізація цього декрету в Україні почалася у березні 1919, хоча формально ВУЦВК продублював його тільки 26 травня 1919. Відповідно до нього навіть у малоземел. р-нах значна частина поміщиц. земель передавалася не селянам, а цукровим заводам під організацію радгоспів або тим, хто бажав утворити комуни. У відповідь селяни підняли повстання, на придушення яких було кинуте підрозділи Червоної армії, зокрема командування Внутр. фронту на чолі з [К. Ворошиловим](#) використало для боротьби з ними загони інтернаціоналістів, сформов. для надання допомоги рад. Угорщині. Поширеною практикою у придушенні повстань стали спалювання сіл, розстріли заручників, конфіскація майна, внаслідок чого у Червоній армії, більшість якої становили селяни, почастишали відмови виконувати наказ і дезертирство. Розмах селян. руху був настільки широким, що після поразки денікінців Всеукрревком пішов на поступки і 5 лютого 1920 затвердив новий земел. закон, яким заборонялося відводити землю під радгоспи без згоди

селян.

У 2-й пол. 1920 виникла небезпека колапсу с.-г. виробництва внаслідок значного недосіву, що став безпосеред. результатом продрозкладки: розуміючи, що вироблену продукцію заберуть, селяни сіяли зерно тільки для власних потреб. Щоб попередити таку небезпеку, більшов. уряд за дорученням Леніна вніс на 8-й Всерос. з'їзд рад (22–29 грудня 1920) законопроект «Про заходи зміцнення і розвитку селянського сільського господарства». Відмовляючись від негайного запровадження радгоспів і комун, держава доповнила розкладку с.-г. продукції розкладкою засіву й обробітку землі, сподіваючись, що подвійна розкладка дасть можливість запобігти очікуваному катастрофіч. скороченню посівів 1921. З'їзд затвердив законопроект 23 грудня 1920, фактично повернувши селян у становище, в якому вони перебували до скасування кріпацтва. 25 грудня 1920 РНК УСРР прийняв постанову «Про здійснення весняної кампанії», якою засновувався Центрпосівком, а також губерн., повітові й волосні посівками.

Ленін відмовився від курсу на безпосереднє комуніст. будівництво тільки у березні 1921, коли цілком очевидними виявилися перспективи колапсу економіки і повномасштаб. війни з селянством. У праці «Про продовольчий податок» (квітень 1921) він назвав політику «В. к.» економічно неможливою і такою, що призводить до краху партію, яка її проводить. На зміну «В. к.» прийшов НЕП, що стало фактично відмовою від намагань побудувати «чистий» комунізм.

Рекомендована література

1. Кульчицький С. Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919–1928). К., 1996.

Бібліографічний опис:

Воєнний комунізм / С. В. Кульчицький // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-27382>

2001-2024 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).